

INHOUD

- 1** Zou het nu kunnen zijn? 11
 - 2** Onderweg 43
 - 3** De theatermaker 86
- 4** De tijd van de nachtegaal 110
 - 5** Muziek en rouw 142
- 6** Joden zonder lijden? 169
 - 7** Samenleven 192
 - 8** De kroon 281
- 9** Ontmoeting der geesten 311
 - 10** Joden zonder baard 377
 - 11** Joden als burgers 430
 - 12** Po-lin 504
 - 13** Amerikanen 573
- 14** De moderniteit en haar sores 632
 - 15** Keerpunt 689
- 16** Zou het nu moeten zijn? 758

- Woordenlijst 829
 - Noten 847
 - Aanbevolen literatuur 885
 - Dankwoord 895
- Verantwoording van de vertalers 899
- Illustratieverantwoording 901
 - Register 905

ZOU HET NU KUNNEN ZIJN?

I DAVID

Ooit was er, ergens tussen Afrika en Hindoestan, een rivier die zo Joods was dat ze de sabbat hield. Volgens de negende-eeuwse reiziger Eldad de Daniet stuwde de Sambation zes dagen per week zware ladingen rotsen door haar zanderige bedding. Op de zevende dag hield ze rust, net als de Schepper bij het maken van het universum. Sommige schrijvers meldden dat de Sambation plotseling opdroogde. Anderen beweerden bij hoog en bij laag dat er geen water in de rivier stroomde: een bewegend stenen pad, keien die over elkaar heen vielen en met zo'n kracht tegen elkaar aan schuurden dat het geluid ervan, een diep gerommel 'als een storm op zee', van mijlenver te horen was.¹ Niets kon het excentrieke gedrag van de Sambation laten ophouden, behalve haar eigen onnatuurlijke wetten. Er werd verteld dat je het mysterie in al zijn kracht kon zien als je een zakje van het zand in een zandloper goot. Na zonsondergang en het uitgaan van de sabbat begonnen de witte zandkorreltjes, die de hele dag bewegingsloos hadden gelegen, te trillen en tegen de wanden van de fles te spatzen alsof ze vertwijfeld probeerden terug te keren naar de moederstroom. Als een onversaagde reiziger de sabbat zou gebruiken om de stenige bedding over te steken, dan zou hem dat niet lukken, zo waarschuwde Eldad, want 'zodra de sabbat ingaat, wordt de rivier op de andere oever omgeven door een vuur, waarvan de vlammen niet doven tot de volgende avond, als de sabbat uitgaat. Niemand kan de rivier bereiken, want alles binnen een straal van een halve mijl wordt door het vuur verteerd.'²

In 1480 werden Eldads *Brieven* in Mantua uitgegeven, waarmee een van de eerste gedrukte Hebreeuwse teksten ging over een reis naar de verbeelding. Maar de grenzen van de wereld schoven op met iedere karveel die langs de Afrikaanse kusten voer en vandaar in noordoostelijke richting, naar India. De meest fantastische dingen zouden zomaar waar kunnen zijn. Er was nog een reden waarom men vurig hoopte dat een van de ontdekkingsreizigers de Sambation zou vinden. Aan de overkant woonden naar verluid vier van de verloren stammen van Israël: de mensen die weggevoerd waren bij de verovering door de Assyriërs in de achtste eeuw v.C. Het enige wat bekend was over de plek van hun uiteindelijke ballingschap was dat die ergens ver weg in het oosten was, aangezien de Assyriërs over een enorm rijk hadden geregeerd, dat zich uitstreckte van de kust van Jemen tot aan de Kaspische Zee. Als je de Sambation vond, zou je de Israëlieten vinden, perfect bewaard in ballingschap als insecten in barnsteen. Alles aan hen was wonderbaarlijk. Ze reden rond op olifanten in een gebied zonder verderfelijke beesten. ‘Er is daar niets onreins [...] Geen wilde beesten, geen vliegen, geen vlooiën, geen luizen, geen vossen, geen schorpioenen, geen slangen, geen honden [...]’ Ze woonden in prachtige woontorens; verfden hun kleding rood; hadden geen bedienden maar bewerkten zelf de vruchtbare grond. Er waren oneindige hoeveelheden granaatappels om te oogsten; rijpe vijgen, zoet als honing, vielen uit de bomen. Hun land was een koosjer Luilekkerland.

Zelfs wie vermoedde dat Eldads verhaal letterlijk en figuurlijk vergezocht was, wilde toch meer weten, omdat de ontdekking van de rivier en die verloren Israëlieten aan de overkant het begin kon zijn van dat waar iedere Jood naar verlangde. De traditie wilde dat de verschijning van de prins-bevrijder uit het huis van David, de ware messias, de Verlosser van Jeruzalem, de Herbouwer van de Tempel, zou worden ingeluid door de ontdekking van de verloren stammen van Israël, met in de voorhoede de stam van Ruben. Toen Constantinopel in 1453 door de Turken werd veroverd, ging het gerucht dat de Sambation was opgehouden met stromen en dat de verloren stammen zich opmaakten om terug te keren naar de wereld, als ze dat niet al hadden gedaan. Rabbi Obadja van Bertinoro, verre van achterlijk, die in 1487 in Jeruzalem verbleef, deed zorgvuldig navraag bij vrijge-

maakte slaven of ze iets wisten over de Sambation en de volken die aan de overkant ervan leefden. ‘De Joden van Aden’, schreef hij aan zijn broer, ‘verhalen hierover met een zekerheid alsof het alom bekend is en niemand hun beweringen ooit in twijfel heeft getrokken.’³ Het eerste wetenschappelijke Hebreeuwse boek over geografie, Abraham Farissols *Igeret orchot olam (Bundel over de wegen van de wereld)* heeft een uitgebreid hoofdstuk over de locatie van de rivier, die hij ergens in Azië plaatst.⁴

Niet alleen de Joden raakten volledig in de ban van de mogelijke hereniging met de verloren stammen van Israël, maar ook de christenen. Zij hadden zowel strategische als apocalyptische drijfveren om te willen dat het verhaal van de Sambation en de stammen waar was, en die kwamen samen in een Hebreeuws moment. Als de Israëlieten ergens voorbij de grenzen van de islamitische wereld woonden – dat nu in Afrika of Azië was – en het was mogelijk om contact met hen te leggen, dan zouden ze de Turken in de rug kunnen aanvallen. De koning van Portugal had al Joden uitgestuurd om het rijk van Pape Jan te vinden, van wie werd gezegd dat hij een machtige christelijke koning was in die verre contreien in de buurt van de verloren stammen. Een heilige alliantie leek binnen bereik te komen. De Laatste Dagen zouden bespoedigd kunnen: men zou kunnen meevechten in de reeds lang voorspelde strijd tussen die titanen-vijanden Gog en Magog. Schedels zouden worden gespleten; hosanna’s zouden weerklinken; de aarde zou schuimen van bloed. Door God benoemde strijders, prachtig uitgedost, hun speren glanzend, zouden uitrukken om de legioenen van de antichrist te bestrijden. En na hun overwinning zou er een christelijke gouden tijd aanbreken. Voorgegaan door de verloren Israëlieten zou de rest van de Joden eindelijk zijn fout inzien en zich massaal naar het doopvont begeven. Christus zou weerkeren, stralend van goddelijke majesteit. Aan God zij de glorie.

Maar toen vervoegde zich in Venetië, rond het feest van Chanoeka in 1523, een donker mannetje, zijn magere lichaam strak van de gewoonte om te vasten, dat verklaarde dat hij David was, ‘de zoon van koning Salomo en de broer van koning Josef’, heerser over de stammen Ruben, Gad en de helft van Menasse.⁵ Nadat hij enige jaren later deze ambassadeur uit de contreien van de verloren stammen had

ontmoet, beschreef de bereisde en geleerde geograaf Giambattista Ramusio – die hem authentiek achtte – David als ‘bijzonder mager en klein, zoals de Joden van Pape Jan’.⁶ De Rubeniet zelf moedigde het aan dat men dacht dat hij inderdaad afkomstig was uit die gezochte contreien waar zwarte Joden en christenen in naast elkaar gelegen gebieden woonden en elkaar bestreden. De ‘ambassadeur’ beweerde dat andere verloren stammen – die van Simeon en Benjamin – langs de Sambation woonden, terwijl zijn eigen koninkrijk in de nabijgelegen wildernis van Habor lag. En nog verder weg woonde de rest van Israëls verloren volk. Kon deze Joodse David de langverwachte boodschapper zijn, die met zijn magere gestalte het nieuws kwam brengen dat Joden en christenen even graag wilden horen?

Aan het begin van de zestiende eeuw, na het trauma van de verdrijving uit Spanje en Portugal, was er overal in het Europees jodendom sprake van messianistische verlangens. In Istrië aan de Adriatische kust beweerde de vrome en in vervoering geraakte kabbalist Asjer Lämmlein Reutlingen in 1502 dat de messias binnen zes maanden zou verschijnen als de Joden boete zouden doen voor hun zonden. De Kerk zou spontaan instorten (hij stelde het zich letterlijk voor, waarbij de torens en spitsen ter aarde stortten) en Jeruzalem zou op tijd bevrijd worden om de volgende Pesach in de heroverde stad van David te kunnen vieren. In navolging van Lämmleins oproep werden vastendagen uitgeroepen in Joodse gemeenschappen in Noord-Italië, Zuid-Duitsland en nog verder. Ten minste één persoon die beter had moeten weten, de vader van historicus David Gans in het verre Praag, geloofde zo vurig in de profetieën van Lämmlein dat hij zijn matse-oven afbrak. Maar de massale vertoning van berouw maakte onvoldoende indruk op de Almachtige, aangezien er geen verlosser verscheen zoals was geprofeteerd. Teleurgesteld moest vader Gans zijn ongedesemde brood in andermans oven bakken.

Maar een tijdlang had de Lämmlein-gekte grote invloed op de gemeenschappen in Noord-Italië, waar een groot aantal Duitse Joden heen was gevlucht na de vervolgingen in Beieren en het hertogdom Franken. Het fiasco zorgde ervoor dat de messianistische verwachtingen afnamen, maar helemaal verdwenen ze niet; Lämmlein was gewoon de verkeerde persoon in het verkeerde jaar geweest. De astronoom-astroloog Bonet de Lattes, die ook opperrabbijn van Rome

was (en de lijfarts van de pausen Alexander VI en Leo X), bestudeerde de planetenwijzer die hij had uitgevonden om de positie van hemellichamen bij dag en bij nacht te kunnen berekenen, en kwam uit op 1505 als het jaar waarin Jupiter en Saturnus ten opzichte van elkaar precies goed zouden staan voor de komst van de messias. Ook dit eindigde in een anticlimax, maar Bonet de Lattes had daarmee de basis gelegd voor een reeks populaire jaaralmanakken die astrologie en theologie combineerden om de tijd van de Grote Verschijning te voorspellen. Dus toen David Haroeveni, de kleine koninklijke strijder, in 1523 in Venetië ten tonele verscheen, werden de astrologische voortekenen enthousiast bestudeerd. Farissol, die in Ferrara bezig was aan zijn grote werk, herzag de mythische geografie van de Israëlitische ballingschap. De 'wildernis van Habor' waar koning Josef regeerde, was inderdaad een van de plekken die in de boeken Koningen en Kronieken werden aangewezen als de bestemming van de weggevoerde stammen. Farissol was ervan overtuigd dat deze in Azië moest liggen. Anderen veranderden 'Habor' in 'Khaibar', de oude stad in de Hidjaz waar lang voor de komst van de islam Joden hadden geleefd. Maar een ruwe indicatie van de plek waar de ophanden zijnde ultieme slag zou plaatsvinden was voldoende: ergens tussen de hoorn van Afrika en de bergen van India. Hoe dan ook was men er zeker van dat de oorlogen tussen de Ottomaanse sultan Suleiman de Grote en de heilige roomse keizer Karel V zouden eindigen in een messiaanse strijd. Die dag naakte. Een Jeruzalemse Jood had geschreven dat de koning van Polen in hoogsteigen persoon had gerapporteerd (hoewel het een mysterie was hoe hij dat zou kunnen weten) dat de Sambation nu zo kalm was dat vier van de verloren stammen haar inmiddels doorwaad hadden en dat nog eens vijf stammen zich opmaakten voor de oversteek. Er zou vast een grote reünie van verloren en teruggevonden Joden gaan plaatsvinden. Dus toen David een vreemd, soms onbegrijpelijk hakkelend Hebreeuws doorspekt met Arabisch bleek te spreken, leek dit onbekende accent – hoe opwindend – afkomstig te zijn van een verafgelegen oord. Hij was de brenger van iets eeuwenouds, vergetens, die door God naar de moderne tijd was gestuurd.

David zette van meet af aan hoog in. In Venetië verklaarde hij dat hij op audiëntie wilde bij paus Clemens VII. De eerste vereiste voor de

grote Rubenitische strategie waarmee het Heilige Land uit de greep van de Turken bevrijd zou worden, was dat de verstokte vijanden Karel v en Frans I van Frankrijk vrede met elkaar moesten sluiten. Alleen de paus kon dat bewerkstelligen, dus was David op weg gegaan naar Rome om de paus te voorzien van zijn strategisch advies.

Maar als dat het geval was, dan nam hij een grote omweg. Vanuit de wildernis van Habor en het Ethiopische achterland, zo beweerde hij, was hij naar Arabië gegaan en daarna was hij, om niet nader verklaarde redenen, weer naar het zuiden gereisd, de Nijl op. Daar waar de rivier tussen hoge rotswanden stroomde in een prachtig barbaars Afrikaans koninkrijk, had David mensen kamelen, wolven en andere mensen zien eten en bedekten de vrouwen hun lendenen met niets meer dan een stukje gouden gaas. Later tijdens zijn reizen had hij een stel leeuwenwelpen gekregen die hem tot zijn grote genoegen overal vergezelden, totdat de Turken, die inmiddels over Egypte heersten, ze van hem hadden afgenomen. Hij was de rivier weer afgezakt en was in noordoostelijke richting naar Palestina gereisd, waar zijn missie werd bezegeld door wonderen. Tijdens zijn gebed in de grot van de Aartsvaders bij Hebron was het schemerduister ineens verlicht door een plotselinge straal licht, alsof de zon door de stenen was gebroken. In Jeruzalem had de halvemaan op de top van de Rotskoepel op zijn aanwezigheid gereageerd door van west naar oost te draaien, alsof het een windvaantje was. Gesterkt door deze tekenen was hij weer naar het zuidwesten gegaan, in de richting van de Middellandse Zee, waar hij dagenlang op een kameel langs de kust trok totdat hij Alexandrië bereikte en het schip dat hem uiteindelijk naar Venetië en de Joden aldaar zou brengen.

In eerste instantie verbleef David in de woning van de kapitein van het schip. Maar toen werd hij, volgens zijn eigen relaas – een vertelling waarvan alleen een negentiende-eeuwse facsimile-kopie bewaard is gebleven in de Bodleian Library (het origineel werd geschreven door zijn persoonlijke schrijver Sjlomo Cohen) – benaderd door een Venetiaanse Jood die achter hem kwam staan toen hij aan het bidden was. Dit moet in een privéappartement zijn geweest, een ruimte die naar stoofpot en meeldauw rook, waarvan de smalle, hoog in de wand geplaatste ramen uitkeken op een van de kanaaltjes die de gracht van de Joden vormden. De patriciërs die het getto zeven

jaar voor Davids komst, in 1516, hadden gesticht, hielden vast aan het verbod op de bouw van synagogen, zelfs op het kleine stukje Venetië waar de Joden dicht op elkaar woonden. De eerste Asjkenazische synagoge werd pas in 1528 gebouwd.⁷

Tot 1516 waren de meeste Asjkenazim actief als pandjesbazen of als verkopers van *strazzarie* – ‘lompen’, zoals tweedehands kleding werd genoemd – in de stad, maar altijd verplicht om terug te keren naar hun verblijven bij Mestre op het vasteland, of soms nog verder weg, in Padua of Verona. Want alle geroemde Venetiaanse onafhankelijkheid van de paus en keizer ten spijt was de Serenissima nog altijd de Christelijke Republiek van Sint-Marcus, waar men liever geen overnachtende Joden had. 's Nachts konden de verlokkelijke Joodse vrouwen, door wie de Venetianen zo gefascineerd waren, immers christenen verleiden tot godslasterlijk gedrag. Onder de bruggen en bogen, waar je nooit precies kon zien wie wie was, kon het zomaar gebeuren dat jonge patriciërs kleine Joodjes zouden verwekken als ze niet uitkeken. En dus moesten de Joden, mannen en vrouwen gelijk, de emblemen van hun ras dragen en moesten ze op afstand worden gehouden.

En toch. Zoals het al eeuwen ging in het christelijke Europa, erkenden degenen die de grootste hekel aan Joden hadden dat die toch voor sommige dingen hun nut hadden – vooral voor wie krap bij kas zat. (Shakespeare had het wat dat betreft bij het rechte eind.) Nadat de stad onder de voet was gelopen door de soldaten van de Liga van Kamerijk, waartegen Venetië een heilloze oorlog had gevoerd, had iedereen – van patriciër tot marskramer – acuut gebrek aan geld. De Joden konden dat verschaffen, tegen een veel lagere rente dan christelijke leners. Ze konden geld aan de armen lenen tegen een onderpand, terwijl de Republiek voordeel had van de belasting die de Joden moesten betalen voor het privilege zich daar te mogen bevinden. In feite waren de Joden al snel zó nuttig geworden dat de regenten van Venetië zich zorgen begonnen te maken dat de concurrerende Adriatische havenstad Ancona hen zou weglokken met aantrekkelijker voorwaarden dan de gebruikelijke vijftiendaagse vergunningen die op dat moment de norm waren.

Dan moesten ze maar in de stad blijven, zij het onder strikte controle en in een klein gebiedje. Met zonsondergang zouden de poor-

ten dicht en op slot gaan, bruggen worden versperd en klokken geluid. Met boten zou men rond het eilandje patrouilleren om ervoor te zorgen dat niemand het verliet, tenzij het artsen waren die expliciet bij christelijke patiënten waren geroepen. Er diende zich een geschikte locatie aan. Het 'Gheto Novo' was van oudsher de kopersmelterij van de Republiek, en het gebied eromheen werd gebruikt om afval te dumpen. Aan de rand waren hutjes ontstaan waarin enkele smelterij-arbeiders hadden gewoond. Toen het werk voor de groeiende vloten van de Venetiaanse Stato da Mar te veel werd voor de capaciteit van de smelterij, was die verplaatst naar het Arsenale, zodat de oorspronkelijke locatie leeg was achtergebleven. De afvalhopen waren overgroeid met onkruid. Jonge patriciërs kwamen er om pijlen te schieten met hun kruisbogen, op kwartels te jagen, snode plannen te smeden en over meisjes te praten. Blekers en ververs spreidden hun stoffen uit in de open ruimte en kraakten de hutjes die verlaten waren na het vertrek van de smelterij-arbeiders. Daarna, zoals dat gaat in handelsculturen waar men ruimtegebrek heeft, werd het opgeslokt door ontwikkelaars. Patriciërs en hun boekhouders zagen in dat er winst gemaakt kon worden door er goedkope huurwoninkjes te bouwen voor textielarbeiders. Huurkazernes verzezen aan drie zijden van een open binnenplaats, waarvan de afmetingen sindsdien nauwelijks zijn gewijzigd. Zodra de Raad van Tien had besloten dat er Joden in Venetië mochten wonen (in eerste instantie voor een periode van vijf jaar) op voorwaarde dat ze werden opgesloten, moesten de bewoners van de gebouwen snel elders een onderkomen zoeken. Tegelijkertijd dienden alle Joden in Venetië de huizen waar ze woonden te verlaten (velen van hen woonden vlak bij het Rialto) en stante pede hun intrek te nemen in het getto, waar ze vele malen meer huur moesten betalen dan de eerdere bewoners. Onderhandelen of protest aantekenen was niet mogelijk.

In een van deze gettokamers konden de mannen die de kleine man op zijn eigen manier zagen schommelen en knikken hun nieuwsgierigheid niet bedwingen, en stelden ze de vraag die Joden altijd stellen aan een vreemdeling die samen met hen bidt: 'En waar komt u vandaan?' Een van de nieuwsgierigaards was de kunstenaar Moses dal Castellazzo, die zo geïntrigeerd was door David, de gezant van koning Josef, dat hij hem meenam naar zijn eigen onderkomen

in het getto en hem daar de hele koude winter van 1523-1524 liet verblijven.⁸ Moses dal Castellazzo was destijds in de vijftig en voor zover dat mogelijk was voor een Joodse schilder, zeer succesvol binnen en buiten de Joodse gemeenschap. Er werd beweerd dat hij uit de Duitse Asjkenazische wereld afkomstig was, maar er was ook een beroemd geslacht Castellazzo in Egypte en Noord-Afrika. Moses' verluchtigingen bij de Hebreeuwse Bijbel toonden taferelen en verhalen uit de 'herschreven bijbels', levendige *midrasj*-achtige toevoegingen aan de canon. In 1521, twee jaar voordat David arriveerde, had Moses houtgravures gemaakt voor een platenbijbel, een genre dat steeds populairder werd in de Jiddisjsprekende wereld. Het origineel is verloren gegaan, maar een kopie met pentekeningen uit de tijd laat zien dat Mozes niet alleen uitstekend thuis was in de opgetuigde bijbelverhalen, maar ook in de vraag naar die apocriefe vertellingen: precies de juiste culturele smaak die ontvankelijk was voor het plotselinge verschijnen van een 'broer van de koning van Habor'.⁹ In plaats van een Abraham af te beelden die zich opmaakt om zijn zoon Isaak te offeren, koos Moses dal Castellazzo een scène waarin de aartsvader herstellende is van zijn eigen besnijdenis op volwassen leeftijd: een moment dat pijnlijke weerklank vond bij de vele Spaanse *conversos* die, eenmaal in Venetië aangekomen, weer het jodendom van hun voorouders hadden aangenomen en hun toewijding hadden bevestigd met de bloedige snede. Veel van Moses' afbeeldingen zijn drama's uit het leven te midden van christenen. Eenmaal terug in het goede boekje van de farao doet Josef iets wat geen Jood binnen de grenzen van Venetië of elders mocht: hij rijdt op een paard, dat door een lakei geleid wordt, en bestijgt de troon terwijl smekelingen knielen. De illustratie van de Toren van Babel toont een bouwtafereel dat regelrecht uit Venetië afkomstig is: mannen met manden vol bakstenen op hun rug, ladders en takels, een klokkentoren die naar de hemel reikt.

Moses dal Castellazzo deed meer dan alleen de heilige boeken van de Joden verluchten. Als portretschilder kreeg hij opdrachten om gelijkenissen op medaillons, panelen en linnen te vervaardigen. Dit soort werk voerde hem ver buiten de grenzen van het getto – soms zelf naar de hoven in Ferrara en Mantua. Hoewel het getto 's nachts achter slot en grendel zat, was het niet een soort stadsgevangenis: